

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİ

Xülasə

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə xarici investisiyaların cəlb edilməsi potensialının inkişafı ilə bağlı onun dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi inkişafının elmi təsirlərinin araşdırılmasından qaynaqlanır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə xarici investisiyaların cəlb edilməsinin perspektiv istiqamətləri müəyyən edilib.

Açar sözlər: azad olunmuş ərazilər, bərpa prosesi, BMT, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, investisiyalar, “Marşal Planı”.

Giriş

Müharibədən sonrakı dövrdə Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası istiqamətində əsasən dövlət şirkətlərinin səyləri ilə intensiv iş aparılırdı. Dövlət işğaldan azad edilmiş ərazilərdə müasir infrastruktur yaratmaqla yanaşı, Qarabağın bəzi rayonlarında “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” pilot layihələrinin həyata keçirilməsinə başlayıb. Lakin işğaldan azad edilmiş ərazilərin tezliklə kütləvi şəkildə məskunlaşdırılması üçün - ilk növbədə, kəndlərdə işləmək və fərdi təsərrüfatlar yaratmaq istəyən, o cümlədən xarici sərmayələr cəlb etmək istəyən, əksəriyyəti üstünlük təşkil edən bütün məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtması yolu ilə, prioritet əhəmiyyətə malikdir.

Qarabağ ərazisinin bərpası zamanı xarici sərmayələrin cəlb edilməsinin özünəməxsus prinsipial fərqləri var ki, bunlardan da başlıcası bu ərazidə hər hansı sahibkarlıq fəaliyyəti əlamətlərinin olmamasıdır. Əslində işğaldan azad edilmiş yaşayış məntəqələrinin heç də hamısında yaşayış binaları, yol-kommunal infrastruktur, sosial-iqtisadi dəstək obyektləri və s. hazır deyil. Üstəlik, 30 il ərzində bir çox əkin sahələri becərilməyib və eroziyaya məruz qalıb, çünki onlarda meliorativ və gübrələmə prosedurları aparılmayıb. Odur ki, bu müddəalara əsaslanaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərin inklüziv (hərtərəfli) inkişafının və Qarabağın işğaldan azad edilmiş kəndlərinin innovativ inkişaf prinsipləri əsasında sürətlə bərpası üçün sərmayələrin intensiv cəlb edilməsinin vacibliyi və aktuallığı göz qabağındadır.

Qarabağa və Şərqi Zəngəzura xarici investisiyaların müasir vəziyyəti

Qarabağ bölgəsində tarixi torpaqlar azad edildikdən sonra Azərbaycan hökuməti Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş və dağıdılmış ərazilərin bərpası ilə bağlı planlar irəli sürüb. Prezident

İlham Əliyev bildirib ki, Dağlıq Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsinin bərpası Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rəsmi məlumatlara görə, 1991-2020-ci illərdə 700 tarix və mədəniyyət abidəsi, 927 kitabxana, 808 mədəniyyət ocağı, 85 muzey və incəsənət məktəbi, 100 muzey, 22 mindən çox eksponat, dörd rəsm qalereyası, dörd teatr, iki konsert salonu fəaliyyət göstərmişdir. Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlı rayonlarında onlarla ev və tikili zədələnmiş və ya dağılmış, demək olar ki, bütün infrastruktur dağıdılmışdır. Dağıdılan obyektlərin ümumi dəyəri on milyardlarla dollar həcmində qiymətləndirilir [8].

Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı və Şuşa qəsəbələri də daxil olmaqla 300-dən çox yaşayış məntəqəsi işğaldan azad edildikdən sonra dəymiş ziyan və dağıntıların müfəssəl hesablamaları aparılmışdır [2]. Artıq Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş torpaqların bərpası üçün “Böyük Qayıdış” adlı genişmiqyaslı kampaniyaya başlayıb. Artıq bu ərazilərin bərpası və yenidən qurulması üçün Füzulidə və Zəngilanda yeni yol və hava limanları tikilib. Talış və Suqovuşan kəndlərində Tərtər rayonunda yeni yolların tikintisinə başlanılıb. Bu il Qarabağ bölgəsinin müxtəlif yerlərində silsilə iqtisadi və mədəni tədbirlərin təşkili təklif olunur. Hökumət müharibədən zərər çəkmiş bölgəni bərpa etmək üçün həm milli, həm də xarici investisiyalara ümid edir. Hüquqi prosedurları asanlaşdırmaq üçün hökumət qanunvericiliyə dəyişiklik etmək və sifarişlə tikilən tikinti materiallarının baza qiymətlərini yaxşılaşdırmaqla regionun yenidən qurulması üçün birbaşa xarici investisiyaları cəlb etmək niyyətindədir. Tikinti tenderlərində baza qiyməti podratçının təklif etdiyi Türkiyə modelindən istifadə ediləcəyi bildirilir. Bir çox ölkələr, o cümlədən Türkiyə də, işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur torpaqlarının bərpasında fəal iştirak etmək niyyətindədir. Əvvəl qeyd edildiyi kimi, Türkiyə şirkətləri Qarabağın yenidən qurulmasında xüsusi rola malikdir və oynamaqda davam edir. Onlar əsasən tikinti sektoruna sərmayə qoyurlar və investisiyaların miqyasını daha da genişləndirərək digər sahələrə də sərmayə qoymağa başlayıblar. Türkiyə Şuşada “Ziraat Bank”-ın filialını açmağı planlarına daxil edib [3]. Bildirilib ki, bank ölkə rəhbərliyindən lazımi icazələri aldıqdan sonra dərhal Şuşada fəaliyyətə başlayacaq. Bankın işə başlama tarixi təsdiqlər alındıqdan sonra elan ediləcək. İtaliya şirkətləri də Qarabağın bərpasına öz töhfələrini veriblər. Genuya şəhərində yerləşən İtalyan şirkəti “Ansaldo Genuya”da Qarabağ zonasındakı dörd yarımstansiya üçün avadanlıqların tədarükü məqsədilə 100 milyon dollar dəyərində müqavilə imzalayıb [4]. 110 kilovat gücündə yarımstansiyalar işğaldan azad edilmiş Ağdam, Füzuli, Qubadlı və Kəlbəcər kimi ərazilərdə yerləşdiriləcək. Macarıstan dövləti və şirkətləri də Qarabağın tikintisində fəal iştirak edir. Macarıstan dövləti Qarabağın yenidən qurulmasında iştirak etmək istəyən şirkətlər üçün geniş kredit imkanları yaradıb. Macarıstanın “Eksimbank”-ı işğal olunmuş Qarabağ zonasının bərpasında iştirak etmək niyyətində olan Macarıstan şirkətlərinə 100 milyon dollar məbləğində kredit ayırıb [5].

Ümumilikdə, təkcə 2021-ci ildə Qarabağ iqtisadi rayonunda 146, bu ilin əvvəlinə isə daha 32 kiçik və orta sahibkarlıq subyekti yaradılıb. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda bunlar müvafiq olaraq 44 və 7 yaradılmış müəssisədir. Artıq yeni iqtisadi rayonlarda, əsasən kənd təsərrüfatı, xidmət və ticarət sahələrində minlərlə fərdi sahibkar fəaliyyət göstərir və bu iş uğurla davam edir.

Bu günə kimi Qarabağda biznes qurmaq istəyən sahibkarlardan 1300-ə yaxın müraciət qeydə alınıb ki, onlardan da 460-dan çoxu 40 ölkədən xarici şirkətlərdəndir. KOBİA-nın məlumatına görə, xarici müraciətlərin yarısından çoxu Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan ölkələrdən gəlir. Burada liderlər Qarabağ bölgəsinin mineral ehtiyatlarını, o cümlədən qızıl və mis yataqlarını işlətməyi, o cümlədən turizm, kənd təsərrüfatı emalı, geyim və istehlak mallarının istehsalı, tikinti materiallarının istehsalı, təbii qazla təminat sahələrini inkişaf etdirməyi planlaşdıran Türkiyə şirkətləridir. Qarabağda biznes fəaliyyətini həyata keçirmək istəyən Qazaxıstan şirkətlərindən 65-ə yaxın müraciət daxil olub, Macarıstan və Özbəkistandan olan sahibkarlardan da bir sıra təkliflər var.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sənaye inkişafı perspektivlərindən danışarkən xatırlatmaq yerinə düşər ki, rayonda avqust ayından Ağdam Sənaye Parkının sakinləri burada 15-ə yaxın istehsalat layihəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində ilkin işlərə başlayıblar. Biznesin tətbiqi sahələrinə ventilyasiya, yanğınsöndürmə avadanlıqları və metal məmulatlarının istehsalı, beton istehsalı, ağır texnikaya texniki qulluq, o cümlədən bəzi metal hissələrin bərpası və istehsalı, ortopedik

döşəklərin və yumşaq mebellərin, kanalizasiya borularının və içməli suyun istehsalı daxildir. Öz növbəsində, Azərbaycan hakimiyyəti sahibkarlara texniki yardım göstərməyə və Ağdamda dəri, eləcə də kafel istehsalı və tikinti materiallarının emalı müəssisələrinin tikintisinə sərmayə qoymağa hazırdır. “Hazırda Ağdamda “ Sənaye parkında 9 rezident qeydiyyatdan keçib və onların bu klasterə 50 milyon manatdan çox sərmayə qoyaraq 1000-dən çox iş yerinin yaradılması gözlənilir” [1].

Ötən ilin sonundan etibarən Cəbrayıl rayonunun gələcək iqtisadi zonasında ilkin infrastrukturun yaradılması istiqamətində işlərə başlanılıb, 200 hektar sahədə sənaye parkının formalaşdırılması üçün layihələndirmə və tikinti işləri aparılıb. Burada, 1,5 hektar sahədə artıq servis mərkəzinin – Gəncə Avtomobil Zavodu ilə Rusiyanın “KamAZ” ASC arasında birgə müəssisənin yaradılmasına başlanılıb, burada yük maşınlarına və kənd təsərrüfatı texnikalarına texniki qulluq və təmir işləri aparılacaq. “KamAZ” servis mərkəzinin 2022-ci ilin sonuna kimi istifadəyə veriləcəyi gözlənilir. Uzunmüddətli perspektivdə isə bu sənaye zonasında “İveco” şirkətinin yük maşınları və avtobusların texniki xidmət mərkəzinin və yığıma zavodunun təşkili istisna edilmir [6].

Araz sənaye zonasının ərazisində logistika və ticarət mərkəzlərinin, müxtəlif xidmət şöbələrinin, soyuducu kompleksin, gömrük anbarlarının yaradılması nəzərdə tutulur. Şəxsi kapitalın üz-
lük, izolyasiya və tikinti materialları, müxtəlif əlavələr, tikinti üçün metal konstruksiyaların istehsalı müəssisələrinin tikintisinə yönəldilməsi nəzərdə tutulur. Planlara həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının qablaşdırılması, meyvə-tərəvəz, süd və ət məhsulları, şərab, yem, gübrə istehsalı və emalı fabriklərinin, o cümlədən ipək və pambıq xammalının emalı üzrə sexlərin yaradılması daxildir [6].

Qeyd etməliyik ki, azad edilmiş ərazilərdə alternativ enerjilərin istifadəsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan həmin ərazilərə xarici investisiyaların artırılması, bu strateji sahəyə yönəldilməlidir. Artıq 9 yanvar 2020-ci il tarixində Azərbaycanın Energetika Nazirliyi ilə “ACWA Power” (Səudiyyə sahəsində) və “Masdar” (BƏƏ) şirkətləri arasında bərpa olunan enerji üzrə pilot layihələrin həyata keçirilməsinə dair layihələr imzalanıb.

Alternativ enerjidən istifadənin strukturunda regionun özəlliyindən asılı olaraq bu və ya digər mənbə üstünlük təşkil edir. Məsələn, İslandiya, Danimarka və ABŞ-ın bəzi ştatlarında alternativ enerji istehsalında üstünlük geotermal resurslara verilir. Norveçdə, əsasən, kiçik gücə malik hidroenergetik qurğulardan istifadə edilir.

Cənub bölgələrində günəş batareyalarından, düzən ərazilərdə külək elektro-stansiyalarından istifadə edilir. Biokütlənin yanma texnologiyasından sonra mağaza ehtiyatlarına malik quraşdırma istifadə edilir.

Qarabağda da külək enerjisi istehsal etmək mümkün olacaq. Belə ki, regionun dağlıq hissəsində 100 metr hündürlükdə küləyin orta illik sürətinin saniyədə 7-8 metr olduğu geniş ərazilər mövcuddur. Kəlbəcər və Laçın rayonlarının Ermənistanla sərhədlərində küləyin orta illik sürəti 10 metrə çatır. Ümumilikdə, Qarabağın dağlıq ərazilərində külək enerjisinin potensialı 300-500 meqavattır. Bütün bunlardan başqa, Kəlbəcərdə və Şuşada termal su ehtiyatları var.

Termal mənbələrdən enerji məqsədli istifadənin mümkünlüyünü tədqiq etmək qarşıda duran vəzifələrdən biridir. Yer təbəqəsinin altında həm planetin orijinal əmələ gəlməsindən, həm də mineralların radioaktiv çürüməsindən qaynaqlanan ümumi istilik enerjisi var. İsti bulaqlar üçün olan geotermal enerji insanlar üçün minilliklər boyu istifadə olunur və hal-hazırda elektrik enerjisi istehsalında tətbiqini tapır. Təkcə Amerikada yeraltı enerjidən 10 dəfə çox elektrik enerjisi istehsal edəcək qədər enerji var. Məhz geotermal mənbələrin istismarı üçün elektrik enerjisinin istehsalı geniş istifadə edilir. Qarabağ bölgəsində əlavə daş kömür yataqları mövcuddur. Tərtər rayonunun Çardaqlı kəndi 8,5 milyon ton daş kömür ehtiyatına malikdir və bütün bu resurslar azad edilmiş rayonlarımızda yeni enerji layihələrini həyata keçirməyə imkan verir. Bu baxımdan tədqiq olunan genişmiqyaslı işlər saxlanılır və onlar belə şəkildə yerinə yetirilir.

Külək enerjisindən istifadə edilməsində sürətli bir inkişaf var. Aparılan araşdırmalar və elmi tədqiqatlar bu ərazilərin güclü potensiala sahib olduğunu göstərir.

Yeni enerji mənbəyinin aşkara çıxarılması və istifadəsi bəşəriyyətin qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biridir. Respublikamızda da bu sınaq tədqiqatları aparılır. Belə ki, Qarabağın yaxın bölgəsində “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsi işğaldan azad edilmiş ərazilər üzrə 6 rayonda

perspektiv ərazilərə bölünür. Qarabağın bərpaolunan enerji istehsalı üçün potensialı böyükdür. Yer hesabına düşən günəş radiasiyasının köməyinə görə Qarabağın cənub düzənlik hissəsi - Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan rayonları Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindən sonra ikinci yerdədir. Burada bir kvadratmetr üfqi səthə düşən günəş radiasiyası 1600-1700 kilovat/saat təşkil edir və həmin ərazilərin ümumi günəş enerjisi potensialı 3000 -4000 meqavatdır.

Bildiyimiz kimi, enerji resurslarından başqa bir çox enerji mənbələri də məlumdur və belə enerji mənbələri alternativ enerji mənbələridir. Alternativ enerji mənbələrini əsasən aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- günəş enerjisi
- külək enerjisi
- biokütlə enerjisi
- dalğa enerjisi
- qradient-temperatur enerjisi (təbii yolla mühitin temperaturunun dəyişdirilməsi əldə edilən enerji)
- qabarma-çəkilmə enerjisi (okeanlarda qabarma və çəkilmə vaxtı hərəkətdə olan suyun enerjisi)
- geotermal ehtiyatların enerjisi

Digər alternativ enerji mənbələrinin bütün məlumatlarından asılı olaraq məlumatlar sabit deyildir. Günəş enerjisi olaraq yerüstü məhsullardan asılı deyildir və ondan Yer kürəsinin istifadəsi mümkündür. Günəş enerjisinin alınması üçün tükənməz mənbə olub, ekoloji cəhətdən təmizdir enerji perspektivli sahədir. Yer kürəsinin Günəşdən aldığı enerji 1 astronomik vahidi Günəşdən Yer kürəsinə qədər olan orta məsafədir və dəqiq ölçmələr qiymətləndirmək üçün seçilmişdir. Qeyd edək ki, günəş sabitinin $70 \text{ So} \sim 13 \text{ Wt/m}^2$ -dir. Günəş enerjisi ilə işləyən qurğuların ətraf mühitə mənfi təsirli təsirləri praktiki olaraq yoxdur və ya cüzi şəkildədir [7].

Günəş enerjisindən istifadənin əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

- yenilənməsi və bərpa edilməsi;
- ehtiyatının çox olması;
- yer kürəsinin hər nöqtəsindən əldə edilə bilinməsi;
- ekoloji təmizliyi;
- səssizlik;
- iqtisadi səmərəliliyi;
- tətbiq sahələrinin genişliyi;
- yeni texnologiyalarının tətbiq edilməsi.

Təhlükəsizlik üstünlükləri ilə yanaşı eyni zamanda günəş enerjisindən istifadə etməyin mümkün çatışmayan cəhətləri də mövcuddur və onlar əsasən aşağıdakılardır:

- maya dəyərinin yüksək olması;
- zaman meyarı üzrə kəsilməsi;
- cüzi də olsa ətraf mühitin çirkləndirilməsi;
- enerjinin güc sıxlığının az olması.

Nəticə

Fikrimizcə, münaqişədən sonrakı yenidənqurma işləri münaqişəli vəziyyətlərin nəticələrini yaşayan bir ölkənin əhəlisinə yardım göstərmək üçün hərtərəfli, sistemli fəaliyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Münaqişədən sonrakı yenidənqurma ölkəyə və onun əhəlisinə siyasi, sosial-iqtisadi, sosial-mədəni və psixoloji sahələrdə hərtərəfli yardım göstərmək üçün uzunmüddətli proqramların işlənilib hazırlanması məqsədi daşıyır.

Beləliklə, münaqişədən sonrakı yenidənqurmaya sistemli-struktur yanaşmanın inkişafı, müəyyən səviyyələr, komponentlər və zaman mərhələləri nəzərə alınmaqla bütün istiqamətlərin sistemli təhlili təkcə nəzəri deyil, həm də böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Bu onunla bağlıdır ki, həmin bərpa istiqamətləri bizə imkan verir ki, yardımın göstərilməsinin müxtəlif növlərini və üsullarını müəyyən edək, habelə bərpa strategiyalarını və məqsədlərini dəqiqləşdirək və xüsus-

siləşdirək. Fikrimizcə, vacib məqam ondan ibarətdir ki, sistem-struktur yanaşma üç səviyyədə münaqişədən sonrakı yenidənqurma xüsusiyyətlərinin təhlilini əhatə etməlidir: fərdi, mikro və makro sistemi. Bu proses, əslində, müxtəlif növ tələb olunan gücün təmin edilməsinin növlərini və üsullarını müəyyən edəcəkdir. Ümumiyyətlə, fərdi səviyyədə münaqişədən sonrakı bərpa prosesi fərdlərlə işləməyi nəzərdə tutur. Bu cür iş isə fərdin siyasi, iqtisadi və psixoloji dəstəklənməsi məqsədi ilə istər uzunmüddətli, istərsə də qısamüddətli ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Şuşada Biznes Forumun “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının investisiya imkanları” mövzusunda xüsusi sessiyada materialları, 2021
2. <https://azerforum.com/az/qarabaga-sermaye-qoymaq-isteyen-olkeler-neler-nezerde-tutulur>
3. <https://report.az/ru/finansy/krupnejshij-bank-turcii-otkryvaet-filial-v-shushe>
4. <https://report.az/ru/energetika/italyanskaya-kompaniya-podderzhit-stroitelstvo-podstancij-v-4-rajonah-karabaha/>
5. <https://azertag.az/xeber/macaristan-xin-baschisi-budapest-azerbaycanin-suverenliyini-ve-beynelxalq-birlik-terefinden-taninmis-serhedler-cherchivesinde-erazi-butovluyunu-destekleyir-1733349>
6. <https://report.az/ru/biznes/kompaniya-iveco-truck-bus-hochet-investirovat-v-azerbajdzhan>
7. <http://plusminus.ru/plyusy-i-minusy-solnechnoj-energetiki/>
8. <https://science.gov.az/ru/news/open/15789>

Паша Аллахверди оглы Махмудов
Азербайджанский Университет Кооперации
докторант

Инвестиционная деятельность на освобожденных территориях

Резюме

Состоит из положений выдвинутых в статье, которые могут быть использованы в развитии потенциала привлечения иностранных инвестиций на освобожденные от оккупации территории, обеспечения их устойчивого развития, вытекающего из научных эффектов и исследований экономического развития Карабаха и Восточного Зангезура.

Предложены основные пути применения мирового опыта в освоении и восстановлении послевоенных территорий.

Ключевые слова: *освобожденные территории, процесс восстановления, ООН, Карабах и Восточный Зангезур, инвестиции, “План Маршалла”.*

Pasha Allahverdi Makhmudov
Azerbaijan Cooperation University
Doctoral student

Investment activity in the liberated territories

Summary

The practical value of the research consists of the provisions put forward in the article, which can be used in developing the potential for attracting foreign investment to the territories liberated from occupation, ensuring their sustainable development, resulting from scientific effects and research on the economic development of Karabakh and Eastern Zangezur.

Promising directions for attracting foreign investment to the territories liberated from occupation have been identified.

Keywords: *liberated territories, restoration process, UN, Karabakh and Eastern Zangezur, investments, Marshall Plan.*